

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΗΣ

Επιβλέπων Καθηγητής:
Δρ. Ραφτόπουλος Βασίλειος
Επίκουρος Καθηγητής ΤΕΠΑΚ

**ΠΡΟΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ ΤΩΝ
ΕΦΗΒΩΝ: ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟΧΕΥΜΕΝΕΣ ΣΤΗ
ΜΕΙΩΣΗ ΤΩΝ ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΩΣ ΜΕΤΑΔΙΔΟΜΕΝΩΝ
ΝΟΣΗΜΑΤΩΝ. ΜΙΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗΣ.**

ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΟΥΡΗ
2009150939

Πτυχιακή εργασία

Κύπρος 2011

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Δρ. Βασίλειο Ραφτόπουλο για την πολύτιμη βοήθειά του και να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όσους βοήθησαν και μου συμπαραστάθηκαν στην εκπόνηση αυτής της πτυχιακής εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη	4
Abstract	5
Εισαγωγή	6
Υλικό	8
Αποτελέσματα	9
Έρευνες στοχευμένες στην σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων.....	10
Έρευνες στοχευμένες στην επίδραση της αγωγής διαφυλικών σχέσεων.....	11
Συζήτηση	17
Συμπέρασμα	21
Εισηγήσεις.....	21
Βιβλιογραφία	23

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Εισαγωγή: Τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα (ΣΜΝ), παραμένουν πάντοτε επίκαιρα και βρίσκονται πρώτα στην λίστα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας με τα θέματα που χρειάζονται άμεση παρέμβαση. Πολλές παρεμβάσεις είναι στοχευμένες στους έφηβους έχοντας ως στόχο να μειώσουν ή να εξαφανίσουν συγκεκριμένα είδη συμπεριφοράς που σχετίζονται με αυξημένες πιθανότητες μόλυνσης από HIV/ ΣΜΝ. Οι περισσότερες όμως αποτυγχάνουν λόγω του ότι δεν προβαίνουν σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος.

Σκοπός: Ο σκοπός της παρούσας συστηματικής ανασκόπησης είναι να εξετάσει την αποτελεσματικότητα των διάφορων παρεμβάσεων που στοχεύουν στην μείωση του επιπολασμού των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, ανάμεσα στους έφηβους.

Υλικό και μέθοδος: Η αναζήτηση των σχετικών άρθρων έγινε με τη χρήση των βάσεων δεδομένων PUBMED, COCHRANE, GOOGLE SCHOLAR, EMBASE, και WEB OF KNOWLEDGE όπως επίσης και ιστοσελίδες διεθνών οργανισμών. Τα άρθρα που συμπεριλήφθηκαν ήταν όλα στην αγγλική γλώσσα. Η μηχανή αναζήτησης απέδωσε 34 027 άρθρα, από αυτά έγινε επιλογή ανάμεσα σε 7 090 και από αυτά τελικά χρησιμοποιήθηκαν 11 άρθρα, λόγω του ότι εκπληρώθηκαν τα κριτήρια εισόδου. Ο χρόνος δημοσίευσης των άρθρων ήταν από το 1995- 2010. Έγινε λεπτομερής ανάγνωση και μελέτη των 11 άρθρων που αποφασίστηκε ότι θα συμπεριληφθούν στην έρευνα και αναγνωρίστηκαν οι όροι σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και έφηβοι μέσα σε αυτά.

Αποτελέσματα: Η ανασκόπησή μας αποκάλυψε ότι οι περισσότερες παρεμβάσεις υγείας που αφορούν στην πρόληψη και μείωση του επιπολασμού των ΣΜΝ ανάμεσα στους έφηβους, μπορούν να βελτιώσουν την σεξουαλική υγεία και να ενισχύσουν την γνώση και την στάση των εφήβων. Η επίδραση τους όμως στην σεξουαλική συμπεριφορά παραμένει περιορισμένη.

Συμπέρασμα: Υπάρχει ανάγκη για περαιτέρω έρευνα στον τομέα των παρεμβάσεων υγείας στοχευμένων στα ΣΜΝ και την αποτελεσματικότητα που παρουσιάζουν στην σεξουαλική υγεία των εφήβων.

Λέξεις κλειδιά: Έφηβοι, σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, προαγωγή υγείας, σεξουαλική δραστηριότητα, σεξουαλικές σχέσεις εφήβων, σεξ και νέοι, σεξουαλική αγωγή.

ABSTRACT

Introduction: Sexually transmitted infections are always a top priority among health professionals as well as top of the list of World Health Organization among the subjects that need immediate intervention. Most interventions are targeted to adolescents aiming to reduce or eliminate risk behaviours related to increased chances of infection from HIV/ STI. Most interventions fail to coop due to the absence of an integrated approach around the subject.

Purpose: To examine the effectiveness of interventions aiming towards the reduction of sexually transmitted infections (STI), among adolescents.

Methods: For this systematic review we examined interventions that aimed at STI reduction. To retrieve the related articles, the databases PUBMED, COCHRANE, GOOGLE SCHOLAR, EMBASE, and WEB OF KNOWLEDGE were used along with international organizations' websites. The chosen articles were all in English. The filtering process left 34 027 published articles, we performed a second search on this group and ended up with 7 090 articles, from them we finally used 11 articles that fulfilled our criteria. The articles were published from 1995-2010. A detailed reading and research of the 11 articles that were decided to be used was conducted. The terms sexually transmitted infections and adolescents were recognized in the selected articles.

Results: This systematic review revealed that most health interventions aimed at STI prevention and reduction among adolescents can improve sexual health and strengthen knowledge and attitudes of teenagers. But their influence on sexual behavior remains limited.

Conclusion: There is a greater need for further research in the field of health interventions aimed at STI's and their effectiveness towards sexual health of adolescents.

Keywords: sexually transmitted infections /STI's /STD's, HIV/AIDS, health promotion, interventions, teenagers, health policy, and sexual education.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα (ΣΜΝ) παραμένουν πάντοτε επίκαιρα και βρίσκονται πρώτα στη λίστα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (WHO) με τα θέματα τα οποία πρέπει άμεσα να ληφθούν δραστικά μέτρα. Έχει αναγνωριστεί από τις περισσότερες χώρες του κόσμου η ανάγκη για ενημέρωση γύρω από τα θέματα σεξουαλικότητας. Υπολογίζεται ότι καθημερινά ένα εκατομμύριο άνθρωποι παγκοσμίως, μολύνονται από κάποιο ΣΜΝ (WHO 2007). Η πλειοψηφία αυτών είναι έφηβοι και νεαροί ενήλικες ηλικίας 15- 24 ετών. Από το 2000 μέχρι το 2007 το ετήσιο ποσοστό μόλυνσης από τον HIV αυξήθηκε από 39 σε 75 ανά εκατομμύριο πληθυσμού (ECDPC/ WHO 2007). Έτσι συμπεραίνεται η ύπαρξη ανάγκης επιμόρφωσης των νέων στα θέματα σεξουαλικής αγωγής πολύ περισσότερο από ότι αρχικά επιστεύετο. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας τον Μάιο του 2006 ενέκρινε την παγκόσμια στρατηγική για την Πρόληψη και Έλεγχο των Σεξουαλικά Μεταδιδόμενων Νοσημάτων: 2006-2015. Αυτή η στρατηγική δείχνει την ανάγκη πρόληψης των ΣΜΝ και τα οφέλη που θα έχουμε σε παγκόσμιο επίπεδο για την δημόσια υγεία με την μείωσή τους (WHO 2007). Η Κύπρος εναρμονίζεται με τη στρατηγική του UNAIDS και στο εθνικό της σχέδιο κατά της επιδημίας του HIV/ AIDS στοχεύει στη μείωσή της μέσω της βελτίωσης των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας (Ραφτόπουλος 2010). Κύριος στόχος τα άτομα ηλικίας 15- 24 τα οποία και πλήττονται περισσότερο από όλες τις ηλικιακές ομάδες, όπως αναφέρεται και από τον ECDPC/ WHO (2007). Το σχέδιο βασίζεται στις τρεις αρχές που διακηρύσσουν ο WHO και ο UNAIDS. Αυτές είναι: η παρουσία ενός εθνικού σχεδίου δράσης, μιας εθνικής συντονίστριας αρχής και ενός ενιαίου συστήματος εποπτείας. Έχοντας τα πιο πάνω σαν κατευθυντήριες οδηγίες το Υπουργείο Υγείας θέλει να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα στατιστικά στοιχεία ούτως ώστε να δημιουργηθούν τα καταλληλότερα προγράμματα αγωγής υγείας και πρόληψης των ΣΜΝ και του HIV/ AIDS (Ραφτόπουλος 2010).

Όταν συγκρίνονται με άλλες ηλικιακές ομάδες, οι έφηβοι επηρεάζονται από τα ΣΜΝ δυσανάλογα, με ποσοστά ανάμεσα σε ορισμένες ομάδες εφήβων να φθάνουν σε αναλογίες επιδημίας (Cates et al 2004, Miller et al 2004, Weinstock et al 2004, ECDPC/ WHO 2007). Τα ΣΜΝ κρύβουν πολλές παγίδες για τους έφηβους οι οποίοι παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά νοσηρότητας. Αυτό επηρεάζει αρνητικά και την κοινωνία σε θέμα οικονομικής επιβάρυνσης, που σχετίζεται με τον εντοπισμό και την

θεραπεία των περιπτώσεων που νοσούν από κάποιο ΣΜΝ (Chesson et al 2000). Πιστεύεται επίσης ότι η επισφαλής σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων μπορεί να οδηγήσει στην μόλυνση από τον ιό HIV. Σύγχρονες έρευνες δείχνουν ότι ποσοστό 50% των νέων περιπτώσεων μόλυνσης από τον HIV συμβαίνουν σε άτομα κάτω των 25 ετών (Office of National AIDS Policy 2000). Η πλειοψηφία των περιπτώσεων μόλυνσης από τον HIV σε έφηβους σε αντίθεση με τους ενήλικες, οφείλεται στην σεξουαλική επαφή παρά από αποιονδήποτε άλλο τρόπο μόλυνσης (Rosenberg et al 1998, CDCP 1998).

Στη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρονται πολλοί τρόποι και παρεμβάσεις που έχουν υιοθετήσει κατά καιρούς οι διάφορες κυβερνήσεις και υπουργεία υγείας, με σκοπό την μείωση των ΣΜΝ χωρίς όμως να παρουσιάζεται σημαντική μείωση τους. Αυτό δείχνει ότι ακόμα δεν έχει βρεθεί η «ιδανική» στρατηγική για την μείωση τους.

Οι έφηβοι παρόλο που έχουν αυξημένη γνώση περί της σεξουαλικότητας εντούτοις δεν χρησιμοποιούν επαρκή μέτρα προφύλαξης (RCOG 1991, Ford 1992). Φαίνεται ότι είναι αρκετά δύσκολο να αλλάξουν συνήθειες, είτε μέσω της στοχευμένης διδασκαλίας που αφορά μεθόδους πρόληψης, είτε μέσω των διαφόρων τμημάτων των υπηρεσιών υγείας που είναι υπεύθυνα για την προαγωγή της υγείας των εφήβων (Kirby 1991, Allen 1991). Έφηβοι οι οποίοι ξεκινούν νωρίς να έχουν σεξουαλικές επαφές, πριν από την ηλικία των 16 ετών, είναι πιο πιθανόν να παίρνουν ρίσκα (Mellanby et al 1993). Είναι τεκμηριωμένο ότι έχουν περισσότερους συντρόφους κατά τη διάρκεια της ζωής τους και εκφράζουν συχνά την μετάνοιά τους για αυτές τους τις επιλογές (Curtis et al 1988, Johnson et al 1994).

Πολλές παρεμβάσεις είναι στοχευμένες στους έφηβους έχοντας ως στόχο να μειώσουν ή να εξαφανίσουν συγκεκριμένα είδη συμπεριφοράς που σχετίζονται με αυξημένες πιθανότητες μόλυνσης από HIV/ ΣΜΝ. Οι περισσότερες όμως αποτυγχάνουν λόγω του ότι δεν προβαίνουν σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος. Την τελευταία δεκαετία οι ερευνητές έχουν αναγνωρίσει και καταλάβει την ανάγκη υιοθέτησης μιας πιο σφαιρικής προσέγγισης για την καταπολέμηση των επισφαλών συμπεριφορών υγείας (DiClemente et al 2005). Σε αυτή συμπεριλαμβάνονται η μελέτη του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος του έφηβου, η οικογένεια- φίλοι- σχολείο- προσωπικές σχέσεις, ούτως ώστε να γίνεται καλύτερη πιστοποίηση των αναγκών τους και να έχουμε όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικές παρεμβάσεις υγείας (Bronfenbrenner 1979, DiClemente et al 2005).

Ο σκοπός αυτής της πτυχιακής εργασίας είναι να γίνει μια συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας. Η παρούσα συστηματική ανασκόπηση φιλοδοξεί στο να διερευνήσει τις διάφορες στοχευμένες παρεμβάσεις υγείας, συγκεκριμένα αυτές που έγιναν σε έφηβους, για την πρόληψη των ΣΜΝ. Να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα και να δοθεί ίσως και το έναυσμα για την στρατηγική ανάπτυξη ενός προγράμματος αγωγής υγείας στην Κύπρο που να περιλαμβάνει όλα όσα θεωρούνται αναγκαία για την διεξαγωγή μιας σύγχρονης και αποτελεσματικής παρέμβασης. Η εργασία αυτή απευθύνεται σε όλους τους επαγγελματίες υγείας και σε όποιον άλλο ενδιαφέρεται για την σεξουαλική υγεία των εφήβων. Με αυτή την έρευνα θέλουμε να προσθέσουμε στην υπάρχουσα γνώση περί της αγωγής διαφυλικών σχέσεων και παρεμβάσεις υγείας στοχευμένες στην μείωση των ΣΜΝ.

ΥΛΙΚΟ

Σκοπός: Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας όσον αφορά την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων υγείας με σκοπό τη μείωση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων.

Υλικό: Η ανεύρεση των σχετικών άρθρων έγινε με τη χρήση των βάσεων δεδομένων PUBMED, COCHRANE, GOOGLE SCHOLAR, EMBASE, και WEB OF KNOWLEDGE όπως επίσης και ιστοσελίδες διεθνών οργανισμών, και στηριζόταν στις ακόλουθες τεχνικές: λέξεις κλειδιά σε όλους τους πιθανούς συνδυασμούς: έφηβοι, σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, προαγωγή υγείας, σεξουαλική δραστηριότητα, σεξουαλικές σχέσεις εφήβων, σεξ και νέοι, σεξουαλική αγωγή, sexually transmitted infections/STI's/STD's, HIV/AIDS, health promotion, interventions, teenagers, adolescents, health policy, sexual education. Για να συμπεριληφθεί ένα άρθρο στην ανασκόπηση κύριο κριτήριο ήταν να περιγράφει συγκεκριμένα παρεμβάσεις υγείας στοχευμένες στη μείωση των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων και επίσης να αναφέρονται σε έφηβους. Τα άρθρα που συμπεριλήφθηκαν ήταν όλα στην αγγλική γλώσσα. Η μηχανή αναζήτησης απέδωσε 34 027 άρθρα, από αυτά έγινε επιλογή ανάμεσα σε 7 090 και από αυτά τελικά χρησιμοποιήθηκαν 11 άρθρα, λόγω του ότι πληρώθηκαν τα κριτήρια εισόδου τα οποία είναι: 1) να είναι δημοσιευμένες έρευνες σε διεθνείς βάσεις δεδομένων, 2) να περιλαμβάνουν τις λέξεις κλειδιά σε όλους τους πιθανούς συνδυασμούς, 3) να έχουν δημοσιευθεί από το 1995- 2010. Έγινε λεπτομερής

ανάγνωση και μελέτη των 11 άρθρων που αποφασίσθηκε ότι θα συμπεριληφθούν στην έρευνα και αναγνωρίστηκαν οι όροι σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και έφηβοι μέσα σε αυτά. Ακολούθως καταγράφηκαν οι παρεμβάσεις υγείας στις οποίες αναφέρονταν και αναλύθηκαν λεπτομερώς.

Στην συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε σαν κύριο εργαλείο η συστηματική ανασκόπηση. Έπρεπε να υπάρχει η σωστή κατανόηση και να υπάρχει πλήρης αντίληψη του τι σημαίνει συστηματική ανασκόπηση ούτως ώστε να αποδοθεί στο μέγιστο αυτό που θέλαμε να περιγράψουμε. Αυτό έγινε εφικτό με τη βοήθεια του επιβλέποντα καθηγητή και με την προσεκτική ανάγνωση παρόμοιων άρθρων.

Μέσω της μηχανής αναζήτησης ανακτήθηκε μεγάλη ποσότητα άρθρων και έπρεπε να γίνει πολύ προσεκτική επιλογή των τελικών άρθρων. Έτσι έπρεπε να δοθεί μεγάλη έμφαση σε αυτά που διαλέχθηκαν ούτως ώστε να μην παραβλεφθεί οποιαδήποτε λεπτομέρεια και να επιλεγούν αυτά που όντως είχαν σχέση με το θέμα.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Σήμερα, ολοένα και αυξάνεται ο έντονος προβληματισμός των υπευθύνων υγείας όσον αφορά την σεξουαλική συμπεριφορά των νέων. Τα αρμόδια σώματα προσπάθουν να αναπτύξουν και να βάλουν σε εφαρμογή καινούργιες στρατηγικές και προγράμματα αγωγής υγείας που θα επιφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα όσον αφορά την σεξουαλική υγεία των εφήβων. Αυτός ο προβληματισμός είναι πλήρως δικαιολογημένος καθώς τα ΣΜΝ όπως επίσης και η εγκυμοσύνη στην εφηβεία βρίσκονται σε έξαρση, και στη χώρα μας δεν αναφέρονται ισχυρά προγράμματα που σκοπό έχουν την αποτροπή τους (HDA 2004).

‘Περισσότεροι από τους μισούς ενεργά σεξουαλικούς εφήβους υποφέρουν από κάποιο σεξουαλικά μεταδιδόμενο νόσημα’ (Dehne et al 2005). Ο WHO αναφέρει ότι το 2000 καταγράφηκαν 18.9 εκατομμύρια περιπτώσεων ΣΜΝ. Από αυτά τα 9.1 εκατομμύρια αναφέρονταν σε νεαρούς ενήλικες και εφήβους ηλικίας 15 μέχρι 24 ετών. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα συμπεραίνουμε ότι υπάρχει ανάγκη εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης των εφήβων σε θέματα σεξουαλικής υγείας και ότι χρειάζεται να υπάρξει περισσότερη προσπάθεια εκ μέρους των αρμοδίων σε ό,τι αφορά την πρόληψη των ΣΜΝ (Dehne et al 2005).

Πολλοί ερευνητές έχουν ως στόχο τους να αποκαλύψουν το τι πραγματικά γνωρίζουν οι έφηβοι για τα ΣΜΝ. Αυτό τους όμως το επιχείρημα αποδεικνύεται αρκετά δύσκολο λόγω της ηλικίας του υπό μελέτη πληθυσμού. Όλοι γνωρίζουμε τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζονται όταν προσεγγίζουμε τους έφηβους και τις δυσκολίες που υπάρχουν για να τους πείσουμε να συμμετάσχουν σε κάτι. Οι ερευνητές προσεγγίζουν το θέμα έχοντας πάντα στο μυαλό τους την ευπάθεια που χαρακτηρίζει τους έφηβους και το πόσο ευαίσθητα πιθανόν να είναι τα τελικά αποτελέσματά τους. Τα κύρια ερωτήματα που τους απασχολούν είναι εάν οι έφηβοι προβαίνουν σε διαγνωστικά τεστ για σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, εάν τα προγράμματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης τους επηρεάζουν καθόλου και πόσο αποτελεσματικά είναι, εάν αισθάνονται ντροπή ή στιγματισμό όταν αυτά συμβαίνουν και πολλά άλλα.

Έρευνες στοχευμένες στην σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων

Ο οργανισμός 'Barking and Havering Health Authority' στο Ηνωμένο Βασίλειο θέλοντας να βελτιώσει τις υπηρεσίες υγείας που προσφέρει στους έφηβους διεξήγαγε μια έρευνα με ερωτηματολόγια που απευθυνόταν σε μαθητές ηλικίας 13 με 18 ετών (Bugack 1999). Η έρευνα είχε 1500 συμμετέχοντες. Τα αποτελέσματα της έδειξαν ότι οι περισσότεροι μαθητές, το 78%, είχαν κάποιες εμπειρίες σεξουαλικής φύσεως, με τους μεγαλύτερους σε ηλικία να είναι πιο ενεργοί από τους πιο μικρούς. Σχεδόν το ένα τέταρτο από αυτούς είχαν έρθει σε σεξουαλική επαφή με το 38% των αγοριών και το 11% των κοριτσιών να αναφέρουν ότι ένιωθαν πίεση από τους φίλους τους στο γεγονός ότι η σεξουαλική επαφή ήταν κάτι το αναμενόμενο και φυσικό συνεπακόλουθο μέσα σε μια σχέση. Το πιο ενδιαφέρον που παρουσιάστηκε ήταν το γεγονός ότι και τα αγόρια σε ποσοστό 23% αλλά και τα κορίτσια, ποσοστό 9%, ήταν προετοιμασμένοι να προχωρήσουν σε σεξουαλική επαφή χωρίς να πάρουν οποιεσδήποτε προφυλάξεις. Ένας στους δέκα μαθητές ανέφερε ότι θα ντρεπόταν να ζητήσει από τον σύντροφό του να χρησιμοποιήσει προφυλακτικό και 37% εμφανίστηκε να ανησυχεί για το πώς θα φαίνονταν αν χρησιμοποιούσαν προφυλακτικό. Μέσα από αυτή την έρευνα, οι ερευνητές εισηγήθηκαν ότι τα αγόρια βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο από ότι τα κορίτσια για να εμφανίσουν κάποιο μεταδοτικό νόσημα λόγω της σεξουαλικής συμπεριφοράς που επιδεικνύουν. Επίσης υποστηρίζουν ότι σήμερα τα προγράμματα αγωγής διαφυλικών σχέσεων είναι στοχευμένα σε κορίτσια και ότι αυτό πρέπει να αλλάξει ή να σχεδιαστούν προγράμματα που να στοχεύουν αγόρια.

Ένα άλλο στοιχείο που καθορίζει την συμπεριφορά των εφήβων είναι η ιδέα του στίγματος και η αμηχανία- ντροπή που νιώθουν όταν ‘ξεχωρίζουν’ από το σύνολο. Οι Cunningham et al (2002) διερεύνησαν το θέμα του στίγματος σε σχέση με την μόλυνση από ένα σεξουαλικά μεταδιδόμενο νόσημα, και κατά πόσο αυτό θα τους απέτρεπε από το να ζητήσουν βοήθεια από τις υπηρεσίες υγείας. Τα αποτελέσματα τους έδειξαν ότι τις γυναίκες τις απασχολούσαν οι αρνητικές κριτικές και αντιδράσεις του γιατρού τους αλλά δεν αισθάνονταν καμία ντροπή να ζητήσουν βοήθεια από αυτόν. Όσον αφορά τους άντρες, δεν υπήρξαν καθόλου ενδείξεις ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της νόσησης από ένα ΣΜΝ και του στίγματος για να ζητήσουν ιατρική φροντίδα. Εν κατακλείδι αυτή η έρευνα έδειξε ότι οι γυναίκες νοιάζονται περισσότερο για τη γνώμη του κόσμου, το στίγμα, και ότι η σεξουαλική τους συμπεριφορά επηρεάζεται από αυτό και ίσως να είναι ικανό να επηρεάσει την απόφασή τους να ζητήσουν ιατρική βοήθεια σε περίπτωση εμφάνισης ΣΜΝ.

Άλλη μια ποιοτική έρευνα διεξήχθη από τους Ellen et al (2000) και αυτή μέσω τηλεφώνου. Η έρευνα έγινε στο Σαν Φρανσίσκο και μελέτησε Αфро-αμερικανούς έφηβους που ήταν σεξουαλικά ενεργοί και είχαν λάβει έστω και μια παρέμβαση σχετιζόμενη με τα ΣΜΝ στα πλαίσια μιας επίσκεψης πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας. Η έρευνα έδειξε ότι 265 των αγοριών και 56% των κοριτσιών είχαν εξεταστεί για ΣΜΝ. Όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτή την τηλεφωνική έρευνα οι γυναίκες εξετάζονται πιο συχνά από τους άντρες, δείχνοντας έτσι ότι ενδιαφέρονται περισσότερο για την υγεία τους από από αυτούς. Επίσης η έρευνα υπονοεί ότι οι παρούσες μεθόδοι πρόληψης δεν χρησιμοποιούνται όπως θα έπρεπε, αφού μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού στόχου τις χρησιμοποίησε (26% και 60% των αντρών και γυναικών αντίστοιχα). Άρα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είναι ανάγκη να δοθεί περισσότερη έμφαση στους τρόπους ενημέρωσης του κοινού ούτως ώστε να γνωρίζουν για αυτές τις υπηρεσίες και να τις χρησιμοποιούν όπως πρέπει.

Έρευνες στοχευμένες στην επίδραση της αγωγής διαφυλικών σχέσεων

Μια τηλεφωνική έρευνα που έγινε με τη χρήση ερωτηματολογίων στην Αμερική από το Kaiser Family Foundation (1996), αφορούσε τους έφηβους και τις σκέψεις τους για την αγωγή διαφυλικών σχέσεων και ποιοί πίστευαν αυτοί ότι ήταν οι καλύτεροι για να τους εκπαιδεύσουν σε αυτό το θέμα. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι 55% των εφήβων θέλουν να ενημερώνονται για το σεξ από τους γονείς τους αλλά αντί αυτού

ενημερώνονταν από το σχολείο. Ποσοστό 55% σκέφτονται το ενδεχόμενο μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης αλλά μόνο το 48% παίρνει επαρκή μέτρα αντισύλληψης. 54% ανέφεραν ότι δεν είχαν πάρει συμβουλές από τους γονείς τους για θέματα αντισύλληψης και το 45% δεν είχαν ακούσει για τα ΣΜΝ από τους γονείς τους. Από αυτή την έρευνα έγινε φανερό ότι οι έφηβοι χρησιμοποιούν την σεξουαλικότητά τους ως ένα μέσο για να αυξήσουν την δημοτικότητά τους και ότι το σεξ για αυτούς είναι κάτι το πολύ φυσικό και αναμενόμενο να συμβεί. Η συγκεκριμένη έρευνα τονίζει την σημασία επιμόρφωσης των νέων για τα ΣΜΝ και γενικά για την σεξουαλική τους συμπεριφορά, αφού οι γνώσεις τους για το ενδεχόμενο μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης και μόλυνσης από ένα ΣΜΝ είναι πολύ περιορισμένες. Το θετικό που βγήκε από την έρευνα είναι ότι οι έφηβοι εκτιμούν πολύ τις συμβουλές των γονιών τους, θέλουν να μιλούν μαζί τους και να μαθαίνουν για την σεξουαλικότητα τους από αυτούς. Άρα υπάρχει πιθανότητα για τους γονείς να έχουν ένα πιο ενεργό ρόλο στη ζωή των παιδιών τους σε όσον αφορά αυτό το θέμα.

Οι Mellanby et al (1995) ολοκλήρωσαν ένα πειραματικό πρόγραμμα αγωγής υγείας στην Αγγλία, όπου μελέτησαν την επίδραση της αγωγής διαφυλικών σχέσεων σε έφηβους ηλικίας 12 έως 16 ετών. Τα αποτελέσματά τους αποτελούνταν από αύξηση της γνώσης των εφήβων όσον αφορά την σεξουαλική υγεία και την σεξουαλική συμπεριφορά. Βρήκαν ότι οι μαθητές ανταποκρίθηκαν θετικά στο πρόγραμμα και ανέπτυξαν επαρκή γνώση για τα ΣΜΝ, τις μεθόδους αντισύλληψης και όπως επίσης και μείωση της ίδιας της σεξουαλικής δραστηριότητας. Γενικότερα αυτή η έρευνα υποδηλώνει ότι με τη βοήθεια ενός πολύ οργανωμένου προγράμματος αγωγής διαφυλικών σχέσεων υπάρχει η πιθανότητα να αυξηθεί η γνώση και να ευαισθητοποιηθούν οι έφηβοι όσον αφορά την σεξουαλική τους συμπεριφορά και τις απόψεις που έχουν καταλήγοντας έτσι σε πιο υγιή σεξουαλική υγεία και καλύτερη υγεία γενικότερα.

Οι Dehne et al (2002) διερεύνησαν την επάρκεια των παρεμβάσεων υγείας που αφορούν τα ΣΜΝ και την πολιτική που ακολουθείται στα προγράμματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης στην Ευρώπη. Μέσω του WHO απέστειλαν ερωτηματολόγια στα υπουργεία υγείας 45 χωρών της Ευρώπης και της κεντρικής Ασίας. Τα ερωτηματολόγια περιελάμβαναν ερωτήσεις όπως τί προγράμματα χρησιμοποιούνται για την πρόληψη των ΣΜΝ, πόσες υπηρεσίες υπάρχουν για αυτό το θέμα, πόσες υπηρεσίες υπάρχουν που

σχετίζονται με την προστασία των ευαίσθητων ομάδων πληθυσμού, πώς γίνεται η παρακολούθηση των περιπτώσεων ατόμων με ΣΜΝ. Όπως επίσης και ερωτήσεις σχετικά με την ενημέρωση του κοινού και την έρευνα που κάνουν γύρω από το θέμα των ΣΜΝ. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι οι περισσότερες δυτικές ευρωπαϊκές χώρες αφήνουν την περίθαλψη και φροντίδα των ΣΜΝ στον ιδιωτικό τομέα και όχι τόσο στον δημόσιο, υπάρχουν όμως ειδικοί σε όλες τις βαθμίδες φροντίδας υγείας. Στις χώρες του λεγόμενου ανατολικού μπλόκ τα περισσότερα προγράμματα που υπάρχουν γίνονται από τον δημόσιο τομέα. Οι υπηρεσίες που υπάρχουν είναι αρκετά περιορισμένες και στοιχίζουν αρκετά σε σχέση με τις δυτικές χώρες οι οποίες τις περισσότερες φορές προσφέρουν δωρεάν υπηρεσίες. Εν κατακλείδι η έρευνα αυτή έδειξε ότι η μη καλή οργάνωση των υπηρεσιών υγείας, η δυσκολία ανεύρεσης φροντίδας υψηλού επιπέδου, όπως επίσης και μη προσιτή τιμή προς το κοινό μπορεί να σχετίζονται με την διαφορά στα ποσοστά μόλυνσης από ΣΜΝ μεταξύ των χωρών της δυτικής με την ανατολική Ευρώπη.

Οι Sales et al (2006) στην συστηματική ανασκόπηση που διεξήγαγαν, σκοπός τους ήταν η ανεύρεση των παρεμβάσεων υγείας που αφορούν τα ΣΜΝ και έγιναν σε έφηβους στις ΗΠΑ. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι οι περισσότερες παρεμβάσεις γίνονται σε σχολεία, κλινικές, και διάφορα κέντρα νεότητας όπως επίσης και στην κοινότητα. Οι παρεμβάσεις με την περισσότερη αποτελεσματικότητα ήταν εκείνες που στόχευαν σε αλλαγή της συμπεριφοράς και είχαν πιο μεγάλη διάρκεια σαν προγράμματα. Αυτές που είχαν ως στόχο τον συσχετισμό μεταξύ της σεξουαλικής συμπεριφοράς με την βελτίωση της εικόνας του εαυτού και αναπτέρωση του ηθικού και υπερηφάνιες έδειξαν ότι είναι πολύ αποτελεσματικές. Όπως επίσης και αυτές που ήταν σχεδιασμένες για μια συγκεκριμένη ομάδα ατόμων. Τονίζουν το γεγονός ότι δεν μπορεί να γίνει μια παρέμβαση που να αφορά όλους τους νέους ανεξαρτήτως κουλτούρας, κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου, φύλου και δημογραφικών στοιχείων λόγω του ότι δεν ισχύουν τα ίδια πράγματα σε όλους. Οι παρεμβάσεις πρέπει να είναι στοχευμένες και συγκεκριμένες ανάλογα με τα άτομα που έχεις απεναντί σου.

Οι Shepherd et al (2010) ασχολήθηκαν με την αποτελεσματικότητα και την σχέση κόστους- αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων πρόληψης ΣΜΝ στους νέους ηλικίας 13 με 19 ετών και που είχαν σαν στόχο την αλλαγή στη συμπεριφορά. Τα αποτελέσματά τους φανέρωσαν ότι οι συμπεριφορικές παρεμβάσεις που γίνονται στα

σχολεία μπορούν να έχουν θετικά αποτελέσματα όσον αφορά την αύξηση της γνώσης για τα ΣΜΝ. Επίσης υπάρχει μια εξέλιξη στην θετική αλλαγή της σεξουαλικής συμπεριφοράς καθώς οι έφηβοι προχωρούν ένα βήμα παραπάνω στην ενεργό σεξουαλική ζωή τους. Οι ερευνητές αναφέρουν ότι τα αποτελέσματα της οικονομικής εκτίμησης μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά ως πρώτη φάση και δεν μπορούν να λεχθούν ξεκάθαρα αποτελέσματα.

Άλλη μια έρευνα που έγινε από τους Lazarus et al (2010) αφορούσε και πάλι την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων υγείας που γίνονται για την μείωση των ΣΜΝ ανάμεσα στους νέους στην Ευρώπη. Το δείγμα τους περιελάμβανε παρεμβάσεις στοχευμένες στην μείωση των ΣΜΝ και προγράμματα αγωγής υγείας που έγιναν σε σχολεία, κλινικές και στην κοινότητα από το 1995 μέχρι το 2005. Συμπεριλήφθηκαν 19 έρευνες, από 7 διαφορετικές χώρες της Ευρώπης, που προϋπέθεταν συγκριτικό έλεγχο με τυχαιοποίηση ή μόνο παρεμβάσεις που στόχευαν σε αλλαγή της συμπεριφοράς όπως επίσης ψυχοκοινωνική αλλαγή. Στα αποτελέσματά τους αναφέρουν ότι από τις 19 έρευνες που ερευνήθηκαν οι 10 είχαν ως βλέψη να αλλάξουν την επικίνδυνη σεξουαλική συμπεριφορά και στις 3 καταγράφηκε σημαντική αλλαγή σε ορισμένες πτυχές της επισφαλούς συμπεριφοράς. Έντεκα έρευνες σημείωσαν βελτίωση στην γνώση περί της σεξουαλικής υγείας καθώς και στη συμπεριφορά των εφήβων. Μέσω αυτής της έρευνας διαφάνηκε ότι η νεολαία είναι πιο ανεκτική σε παρεμβάσεις που γίνονται από ομότιμους τους (συμμαθητές, φίλους, αδέρφια) παρά από οποιονδήποτε ειδικό, παρόλο που αυτό δεν σημαίνει ότι οδηγεί κατανάγκην σε αλλαγή της σεξουαλικής συμπεριφοράς.

Η έρευνα που έγινε από τους DiClemente et al (2008) αποσκοπούσε στο να διερευνήσει εάν παρεμβάσεις στοχευμένες στην πρόληψη των ΣΜΝ και του HIV/AIDS μπορούν να γίνουν πιο ευρείες και να συμπεριλάβουν και άλλα πράγματα που απασχολούν τους έφηβους ούτως ώστε να γίνουν πιο αποτελεσματικές. Η έρευνα μελέτησε τους πιο κάτω παράγοντες που πιστεύεται ότι επηρεάζουν την σεξουαλικότητα ενός έφηβου: το ίδιο το άτομο, οι φίλοι- συμμαθητές, η οικογένεια, οι σχέσεις και η κοινωνία. Όλα τα πιο πάνω πρέπει να τεθούν σοβαρά υπόψη για να μπορούμε να έχουμε μια αποδοτική και ικανή να αλλάξει την συμπεριφορά των νέων παρέμβαση. Μέσα από την έρευνα αυτή υποστηρίζεται ότι μια και μόνο παρέμβαση στοχευμένη στα ΣΜΝ και τον HIV/AIDS δεν είναι αρκετή για να κάνει την αλλαγή,

ιδιαίτερα σε μια τόσο πολυσύνθετη και ιδιαίτερη ομάδα όπως είναι οι έφηβοι. Επίσης τονίζεται η σημασία των ψυχοκοινωνικών πτυχών της επισφαλούς σεξουαλικής συμπεριφοράς και ότι και αυτές πρέπει να ενσωματωθούν σε ένα πρόγραμμα αγωγής διαφυλικών σχέσεων ούτως ώστε αυτό να γίνει ακόμα πιο αποτελεσματικό.

Η Gold et al (2010) σκέφτηκαν να μελετήσουν το ενδεχόμενο παρεμβάσεων αγωγής διαφυλικών σχέσεων μέσω γραπτών μηνυμάτων στο κινητό. Για την έρευνα συστάθηκαν 8 στοχευμένες ομάδες χωρισμένες κατά φύλο. Σύνολο 108 συμμετέχοντες, ηλικίας 16-29 ετών. Σε κάθε άτομο είχαν σταλεί 12 γραπτά μηνύματα, σχετιζόμενα με τα ΣΜΝ, εξετάζοντας έτσι την επίδραση των γραπτών μηνυμάτων σαν μέσο προαγωγής σεξουαλικής υγείας. Τα αποτελέσματά τους έδειξαν ότι τα γραπτά μηνύματα θεωρήθηκαν ένας αποδεκτός και πολύ προσωπικός τρόπος για προαγωγή υγείας, με τους συμμετέχοντες να αρέσκονται στον ανεπίσημο χαρακτήρα τους. Υπήρχε μια προτίμηση στα μηνύματα που περιείχαν θετικό χαρακτήρα, ήταν επίκαιρα και μικρά σε έκταση καθώς και σε εκείνα που κάλυπταν ποικιλία θεμάτων. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν πιο πιθανό να θυμούνται και να μοιραστούν με φίλους μηνύματα που είχαν χιούμορ, έκαναν ομοιοκαταληξία ή ήταν συνδεδεμένα με κάποιο γεγονός. Επίσης ανέφεραν ότι τα μηνύματα πρόσφεραν καινούργιες γνώσεις, υπενθύμιζαν πληροφορίες και μείωσαν την δυστακτικότητα που ένιωθαν σε σχέση με το να εξεταστούν για τυχόν ΣΜΝ. Οι ερευνητές τόνισαν την σημασία και την χρησιμότητα αυτού του τρόπου παροχής παρεμβάσεων υγείας λόγω της απλότητας που τον χαρακτηρίζει και την πλήρως στοχευμένη παροχή γνώσεων κατευθείαν στον πληθυσμό στόχο.

Στον πίνακα 1 φαίνονται τα κυριότερα ευρήματα της συστηματικής ανασκόπησης.

Πίνακας 1: Έρευνες που ερμηνεύθηκαν στην ανασκόπηση

Συγγραφέας	Μέγεθος δείγματος	Μεθόδους	Αποτελέσματα
Burack, R. (1999).	1500 συμμετέχοντες 13-18 ετών	δομημένα ερωτηματολόγια	78% είχαν εμπειρίες σεξουαλικής φύσεως 25% είχαν έρθει σε σεξουαλική επαφή 23% των αγοριών και 9% των κοριτσιών θα έκαναν σεξ χωρίς προφυλάξεις Χρειάζεται να διαμορφωθούν ειδικά προγράμματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης για τα αγόρια.

Cunningham, SD., Tschann, J., Gurvey, JE., Fortenberry, JD., Ellen, JM. (2002).	142 συμμετέχοντες Αφροαμερικανοί 13-19 ετών	δομημένη συνέντευξη	Τα κορίτσια φοβόντουσαν ότι θα στιγματιστούν. Δεν ήταν θέμα η ντροπή για αυτές. Στα αγόρια δεν βρέθηκε οποιαδήποτε σχέση των 2 (στιγματισμός ή ντροπή) με την αντιμετώπιση του πιο πάνω θέματος.
Kaiser Family Foundation (1996).	1510 συμμετέχοντες 753 αγόρια 757 κορίτσια 12-18 ετών	τυχαίο δείγμα τηλεφωνική συνέντευξη	55% των εφήβων θέλουν να ενημερώνονται για το σεξ από τους γονείς τους. 55% σκέφτονται το ενδεχόμενο μιας ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης αλλά μόνο το 48% παίρνει επαρκή μέτρα αντισύλληψης. 54% ανέφεραν ότι δεν είχαν πάρει συμβουλές από τους γονείς τους για θέματα αντισύλληψης και το 45% δεν είχαν ακούσει για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα από τους γονείς τους.
Ellen, JM., Lane, MA., McCright, J. (2000).	302 συμμετέχοντες 12- 17 ετών Αφροαμερικανοί	συγκεκριμένο δείγμα πληθυσμού τηλεφωνική συνέντευξη	39% είχαν σεξουαλική επαφή. 26% των αγοριών και 59% των κοριτσιών είχαν εξεταστεί για ΣΜΝ τους τελευταίους 12 μήνες. Χρειάζεται να γίνουν πιο στοχευμένα προγράμματα σε αυτό τον πληθυσμό ούτως ώστε να γίνονται πιο συχνά προληπτικός έλεγχος για ΣΜΝ.
Mellanby, AR., Phelps, FA., Crichton, NJ., Tripp, JH. (1995).	1993-1995 παρακολούθηση 2 σχολείων, 3 διαδοχικές ομάδες μαθητών από τα 12 μέχρι τα 16 τους χρόνια (435, 353, 387 μαθητές αντίστοιχα)	προοπτική μελέτη 2 ομάδες εκτεθέντα και μη εκτεθέντα άτομα. 25- 30 ώρες μαθημάτων σεξουαλικής αγωγής τα 2 χρόνια και στον τρίτο χρόνο αξιολόγηση των μαθητών μέσω ερωτηματολογίων.	Αύξηση της γνώσης των εφήβων όσον αφορά την σεξουαλική υγεία και την σεξουαλική συμπεριφορά. Οι μαθητές ανταποκρίθηκαν θετικά στο πρόγραμμα. Ανέπτυξαν γνώση για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και τις μεθόδους αντισύλληψης.
Dehne, KL., Riedner, G., Neckermann, C., Mykyev, O., Ndowa, FJ., Laukamm-Josten, U. (2002).	45 υπουργεία υγείας χωρών σε Ευρώπη και κεντρική Ασία	δομημένα ερωτηματολόγια	Οι δυτικές ευρωπαϊκές χώρες αφήνουν την περίθαλψη και φροντίδα των ΣΜΝ στον ιδιωτικό τομέα. Στις ανατολικές χώρες τα περισσότερα προγράμματα γίνονται από τον δημόσιο τομέα. Οι υπηρεσίες είναι περιορισμένες και στοιχίζουν αρκετά

Shepherd, J., Kavanagh, J., Picot, J., Cooper, K., Harden, A., Barnett-Page, E., Jones, J., Clegg, A., Hartwell, D., Frampton, GK., Price, A. (2010).	15 τυχαιοποιημένες μελέτες ελέγχου (RCT) που αξιολογούν τις συμπεριφορικές παρεμβάσεις από το 1985-03/2008, 5 οικονομικές έρευνες που αξιολογούν το κόστος των συμπεριφορικών παρεμβάσεων από το 1990-02/2008	συνεκτίμηση της αποτελεσματικότητας και του κόστους των υπηρεσιών υγείας Αξιολόγηση από 2 ανεξάρτητους ερευνητές.	Οι συμπεριφορικές παρεμβάσεις που γίνονται στα σχολεία μπορούν να έχουν θετικά αποτελέσματα. Τα αποτελέσματα της οικονομικής εκτίμησης μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικά ως πρώτη φάση
Gold, J., Lim, M, SC., Hellard, ME., Hocking, JS., Keogh, L. (2010).	108 συμμετέχοντες 16-29 ετών	8 στοχευμένες ομάδες αξιολόγησης χωρισμένες ανά φύλο. Δομημένη συνέντευξη	Τα γραπτά μηνύματα θεωρήθηκαν ένας πολύ πετυχημένος τρόπος για προαγωγή υγείας. Ο ανεπίσημος χαρακτήρας τους άρεσε πολύ. Προτίμηση σε αυτά με θετικό χαρακτήρα, επίκαιρα και μικρά σε έκταση και κάλυψη ευρείας θεματολογίας.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Σκοπός της παρούσας ανασκόπησης ήταν να εξετάσει την αποτελεσματικότητα των διάφορων παρεμβάσεων που στοχεύουν στην μείωση του επιπολασμού των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων, ανάμεσα στους έφηβους. Οι έφηβοι σήμερα είναι πολύ πιο έμπειροι σεξουαλικά από ό,τι ήταν πριν 20 χρόνια. Υπάρχει μια γενική τάση να ψάχνονται και να προσπαθούν να μεγαλώσουν όσο πιο νωρίς γίνεται. Κατακλύζονται συνεχώς από θέματα σεξουαλικής φύσεως, είτε μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης είτε μέσω των 'τάσεων της μόδας'.

Στα πλαίσια της προαγωγής της σεξουαλικής υγείας δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων. Τα νεαρά άτομα και οι έφηβοι τις περισσότερες φορές δεν ζητούν πληροφορίες από τους γονείς τους ή τους δασκάλους είτε επειδή ντρέπονται να ρωτήσουν είτε επειδή βρίσκουν άλλους τρόπους να ενημερώνονται για αυτά τα θέματα. Παρόλα αυτά δεν ήταν αυτός ο σκοπός της έρευνας έτσι μπορούμε μόνο να κάνουμε υποθέσεις για τους λόγους για τους οποίους δεν αναζητούν πληροφορίες από πιο έγκυρες πηγές. Ο κύριος σκοπός αυτής της έρευνας ήταν να αναγνωριστούν κάποιες από τις παρεμβάσεις υγείας που γίνονται ούτως ώστε να επιτευχθεί μείωση των κρουσμάτων σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων μεταξύ των εφήβων.

Η ανεύρεση των άρθρων σχετικών με το θέμα μας δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Έπρεπε να αποκλειστούν πάρα πολλά άρθρα τα οποία περιείχαν πολύ καλές πληροφορίες αλλά δεν είχαν σχέση με έφηβους. Παρουσιάστηκαν επίσης προβλήματα στην ανάκτηση του πλήρους κειμένου πολλών άρθρων, έτσι ενώ ήταν σχετικά με αυτό που ψάχναμε δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν.

Σε αυτή την συστηματική ανασκόπηση και οι έντεκα έρευνες που συμπεριλήφθησαν στόχευαν έφηβους και νεαρά άτομα. Οι περισσότερες έγιναν σε σχολεία, δύο ήταν τηλεφωνικές συνεντεύξεις και άλλες τυχαιοποιημένες μελέτες ελέγχου. Τρεις έρευνες αφορούσαν την μελέτη της σεξουαλικής συμπεριφοράς των εφήβων και οι άλλες οκτώ αφορούσαν την επίδραση της αγωγής διαφυλικών σχέσεων.

Στις δύο τηλεφωνικές έρευνες που μελετήθηκαν φάνηκε ότι οι έφηβοι ήταν πιο δεχτικοί στις ερωτήσεις που τους γίνονταν και απάντησαν με περισσότερη ειλικρίνεια (KFF 1996, Ellen et al 2000). Βέβαια η μία είχε σαν στόχο να μάθει εάν οι έφηβοι ελέγχονται για ΣΜΝ και η άλλη τι θέλουν να μάθουν και από ποιούς σε ότι αφορά την αγωγή διαφυλικών σχέσεων.

Όπως βλέπουμε από τις τρεις έρευνες που μελέτησαν την σεξουαλική συμπεριφορά των εφήβων, περίπου το ένα τέταρτο των εφήβων έχουν έρθει σε σεξουαλική επαφή και οι περισσότεροι από αυτούς είχαν κάποιες σεξουαλικές εμπειρίες, όχι απαραίτητα σεξουαλικής επαφής καθεαυτό (Burack 1999, Cunningham et al 2002, Ellen et al 2000). Υπάρχει και στις τρεις έρευνες σημαντικό ποσοστό των εφήβων που δηλώνει ότι δεν χρησιμοποιεί επαρκή μέτρα προφύλαξης. Όλες τους επισημαίνουν την σημαντικότητα και αναγκαιότητα του να υπάρχουν περισσότερες παρεμβάσεις σεξουαλικής αγωγής προς τους έφηβους. Η μια έρευνα συμπληρώνει και λέει ότι οι περισσότερες παρεμβάσεις είναι στοχευμένες στα κορίτσια και ίσως να πρέπει να υπάρξουν ειδικά προγράμματα για αγόρια αφού αυτοί εκδηλώνουν πιο επισφαλή συμπεριφορά (Burack 1999).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανασκόπηση που έγινε από τον Sales et al (2006) και περιείχε 39 παρεμβάσεις υγείας στοχευμένες σε έφηβους στις ΗΠΑ έδειξε σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα αποτελέσματα των διάφορων παρεμβάσεων. Αλλαγές σε επίπεδο συμπεριφοράς κατέγραψαν τα 3/4 των παρεμβάσεων σε σχολεία, τα 2/3 των παρεμβάσεων που γίνονται σε κλινικές, η πλειοψηφία των παρεμβάσεων που είναι στοχευμένες σε συγκεκριμένο πληθυσμό και όλες οι παρεμβάσεις που γίνονται στην

κοινότητα. Επίσης κάποιες από τις παρεμβάσεις που γίνονταν από δασκάλους έδειχναν μείωση των επικίνδυνων συμπεριφορών. Σε αυτή την έρευνα γίνεται σαφές το γεγονός ότι πιο αποτελεσματικές από όλες, είναι οι παρεμβάσεις που στοχεύουν σε συγκεκριμένη ομάδα εφήβων, δηλαδή αναγνωρίζεται η ατομικότητα και διαφορετικότητα στους έφηβους.

Παρόμοια αποτελέσματα με τους Sales et al (2006) έδειξε και η έρευνα που έγινε από τους Mellanby et al (1995). Η αγωγή διαφυλικών σχέσεων μπορεί να επιφέρει αύξηση της γνώσης και αλλαγή της σεξουαλικής συμπεριφοράς στους έφηβους ιδιαίτερα αυτή που γίνεται με συστηματικό τρόπο στα σχολεία και μπαίνει σαν ρουτίνα στο σχολικό πρόγραμμα των παιδιών (Mellanby et al 1995).

Άλλη μια ανασκόπηση που μελετήθηκε από τους Lazarus et al (2010), έδειξε την αποτελεσματικότητα της αγωγής διαφυλικών σχέσεων που γίνεται από έφηβους σε έφηβους (ομότιμους, peer-led) και γενικά από άτομα πιο κοντινά σε αυτούς. Και εδώ έγινε γνωστή η συνεισφορά της αγωγής διαφυλικών σχέσεων όσον αφορά την αύξηση της γνώσης των εφήβων για τα ΣΜΝ. Από τις 19 έρευνες που μελέτησαν στις 11 σημειώθηκε σημαντική βελτίωση της γνώσης τους και κάποια αλλαγή στη συμπεριφορά τους. Επίσης αναφέρθηκε το γεγονός ότι πρέπει να δίνεται έμφαση στην ψυχοσύνθεση των εφήβων όπως ακριβώς αναφέρει και η έρευνα από τους DiClemente et al (2008). Οι DiClemente et al (2008) επισημαίνουν ότι πρέπει να μελετάται και ο περίγυρος των εφήβων ούτως ώστε να μπορεί να σχεδιαστεί ένα αποτελεσματικό πρόγραμμα σεξουαλικής αγωγής. Ακόμα αναφέρουν ότι πρέπει να υπάρχει συνεχιζόμενη επιμόρφωση για να μπορούμε να έχουμε αποτελέσματα σε αυτό τον τομέα, αυτό τονίζεται και από τους Sales et al (2006).

Τώρα σε ότι αφορά την συνεκτίμηση της αποτελεσματικότητας και του κόστους, η ανασκόπηση που έκαναν οι Shepherd et al (2010) δείχνει κάποια σχέση μεταξύ τους αλλά όχι ιδιαίτερα σημαντική ούτως ώστε να προτιμηθεί η μια παρέμβαση έναντι της άλλης. Σε αυτή την έρευνα δεν υπήρξε σημαντική διαφορά ανάμεσα στις παρεμβάσεις που έγιναν σε σχολεία και σε αυτές που έγιναν σε άλλους χώρους. Αυτό όμως δεν μπορεί να λεχθεί με σιγουριά λόγω του ότι δεν υπήρχε επαρκής παρακολούθηση των αποτελεσμάτων στη συγκεκριμένη έρευνα.

Μια διαφορετική έρευνα με πολύ καλά αποτελέσματα ήταν αυτή από τους Gold et al (2010). Οι ερευνητές σε αυτή την περίπτωση σκέφτηκαν ένα πολύ έξυπνο τρόπο για να

περάσουν το μήνυμά τους στους έφηβους. Η ιδέα τους να αποστείλουν γραπτά μηνύματα στο κινητό είχε μεγάλη απήχηση στο κοινό και μεγάλη σημασία στον τομέα της προαγωγής υγείας. Επίσης ήταν κάτι που δεν είχε ξανασυναντηθεί στα πλαίσια αυτής της ανασκόπησης.

Η έρευνα που έγινε από τους Dehne et al (2002) και ήταν πολύ μεγάλη σε έκταση, έδειξε σημαντικές διαφορές ανάμεσα σε δυτική και ανατολική Ευρώπη. Η έρευνα υποστηρίζει ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά σε όλους τους τομείς της φροντίδας υγείας ανάμεσα στις δύο περιοχές και σε αυτό ίσως να οφείλεται η διαφορά στα κρούσματα ΣΜΝ που έχουμε. Άρα εδώ βλέπουμε ότι ενώ υπάρχουν οι κοινοί στόχοι και οι κοινές κατευθυντήριες οδηγίες, αυτές δεν είναι εφικτό να εφαρμοσθούν από όλους με την ίδια ευκολία, άρα κάπου αλλού πρέπει να βρεθεί η κοινή γραμμή ούτως ώστε να μην έχουμε αυτές τις μεγάλες διαφορές ανάμεσα στα κράτη της Ευρώπης.

Μέσα από τις έρευνες που μελετήθηκαν παρουσιάστηκαν κάποιες μεθοδολογικές αδυναμίες, οι πιο σημαντικές αναλύονται παρακάτω. Οι περισσότερες έρευνες είχαν μικρό δείγμα πληθυσμού και οι πλειοψηφία αυτών έγιναν στην Αμερική και όχι στην Ευρώπη άρα δεν μπορούμε να έχουμε πλήρη εικόνα των προγραμμάτων υγείας που διεξάγονται στην Ευρώπη. Μια βασική αδυναμία που παρουσιάστηκε σε έρευνες όπου χρησιμοποιήθηκαν συνεντεύξεις ως ερευνητική μέθοδο ήταν, η ασάφεια των ερωτήσεων. Οι ερωτώμενοι σε αυτές τις περιπτώσεις έδιναν διαφορετικές απαντήσεις. Φάνηκε ότι δεν υπήρχε πλήρης κατανόηση των ερωτήσεων, και αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι απαντήσεις που λάμβαναν να μην αντικατόπτριζαν πλήρως το σκοπό της ερώτησης. Ένα άλλο θέμα που παρουσιάζεται είναι το γεγονός ότι στις περισσότερες έρευνες δεν υπάρχει μεγάλη παρακολούθηση σε βάθος χρόνου της έκβασης των αποτελεσμάτων των παρεμβάσεων υγείας. Για να αναπτυχθεί αλλαγή στον τρόπο συμπεριφοράς και στη γνώση, χρειάζεται να περάσει ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν μπορεί να συμβεί αλλαγή από την μια στιγμή στην άλλη. Κατά συνέπεια η παρακολούθηση των αποτελεσμάτων θεωρείται ένα από τα πιο σημαντικά στοιχεία.

Έν κατακλείδι η συστηματική ανασκόπηση μας αποκάλυψε ότι οι περισσότερες παρεμβάσεις υγείας που αφορούν την πρόληψη και μείωση των ΣΜΝ ανάμεσα στους έφηβους, μπορούν να βελτιώσουν την σεξουαλική υγεία και να ενισχύσουν την γνώση και την στάση των εφήβων. Η επίδραση τους όμως στην σεξουαλική συμπεριφορά παραμένει περιορισμένη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Με την ολοκλήρωση της συστηματικής ανασκόπησης πολλές από τις υποθέσεις που υπήρχαν πήραν την μορφή δεδομένων. Πολυάριθμες έρευνες έχουν γίνει κατά τη διάρκεια των χρόνων που να ασχολούνται με την αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων σεξουαλικής αγωγής που αφορούν έφηβους. Οι περισσότερες από αυτές καταλήγουν στο ίδιο συμπέρασμα, τονίζουν την θετική επίδραση των παρεμβάσεων που γίνονται με στόχο την αλλαγή της επισφαλούς συμπεριφοράς.

Σε αυτή την βιβλιογραφική ανασκόπηση, μελετήθηκαν οι παρεμβάσεις υγείας στοχευμένες στην μείωση των ΣΜΝ ανάμεσα στους έφηβους και προσπαθήσαμε να καταλήξουμε στο τι είναι πιο αποτελεσματικό. Όπως ήταν φυσικό η συγκεκριμένη ανασκόπηση ήταν μικρής κλίμακας λόγω των περιορισμών που υπήρχαν στην έκτασή της. Με την ολοκλήρωσή της το αποτέλεσμα ήταν ικανοποιητικό, αναγνωρίστηκαν αρκετά από τα προγράμματα που χρησιμοποιήθηκαν ανά τον κόσμο και εξετάστηκε η αποτελεσματικότητά τους. Αναγνωρίστηκαν δε οι παρεμβάσεις που χρησιμοποιούνται πιο συχνά.

Εισηγήσεις

Για να γίνει μια σοβαρή προσπάθεια ελέγχου των ΣΜΝ ανάμεσα στους έφηβους, χρειαζόμαστε άμεσα καινοτόμες ιδέες και πολύ καλά οργανωμένα και τεκμηριωμένα προγράμματα σεξουαλικής αγωγής. Το ευρωπαϊκό πρόγραμμα για την σεξουαλική ενημέρωση (Sexual Awareness for Europe Project) έχει ίσως δώσει την καλύτερη περιγραφή για το πώς πρέπει να σχεδιάζονται αυτές οι παρεμβάσεις. *‘Για να είναι αποτελεσματικές οι παρεμβάσεις στοχευμένες στα ΣΜΝ και τον HIV/AIDS προς τους έφηβους, πρέπει να είναι ευρέως προσβάσιμες, τεκμηριωμένες, να έχουν ως βάση τους τα ανθρώπινα δικαιώματα, να είναι ηλικιακά συγκεκριμένες και κατά φύλο κατευθυνόμενες, να συνδέονται με την θεραπεία και την φροντίδα και να βοηθούν στην απόκτηση ικανοτήτων που θα επιτρέψουν στα νεαρά άτομα να μειώσουν την ευπάθειά τους σε αυτά’* (IPPF EN 2007).

Για να ελέγξουμε την εξάπλωση των ΣΜΝ, οι παρεμβάσεις πρόληψης πρέπει να στοχεύουν συγκεκριμένο πληθυσμό και συγκεκριμένες υποομάδες που βρίσκονται σε αυξημένο κίνδυνο μόλυνσης. Συμπεριλαμβανομένων εκείνων που δεν βρίσκονται στα σχολεία και δεν μπορούμε να τους εντοπίσουμε με ευκολία (μετανάστες, αυτούς που εγκαταλείπουν πρόωρα το σχολείο κ.α.). Εκτός από το να προσφέρουμε γενικές

γνώσεις περί της σεξουαλικής υγείας, πρέπει να εξετάζουμε το γεγονός εάν ζητούν βοήθεια ή θέλουν να αλλάξουν συμπεριφορά. Θα μπορούσαμε επίσης να συμπεριλάβουμε την οικογένεια σε ένα πιο ενεργό ρόλο στην αγωγή διαφυλικών σχέσεων των εφήβων και να τονίσουμε την ανάγκη να μπει κανονικά στα σχολεία σαν μάθημα η αγωγή διαφυλικών σχέσεων. Και όχι απλά να μαθαίνουν οι νέοι για τα ΣΜΝ, αλλά να διερευνώνται οι λόγοι της εν λόγω επισφαλούς συμπεριφοράς. Βασικό επίσης είναι να προσφέρονται υπηρεσίες υγείας πιο φιλικές προς τους νέους, να υπάρχει ανωνυμία δηλαδή και εύκολος τρόπος εξέτασης για τυχόν ΣΜΝ. Χωρίς να έρχονται σε δύσκολη θέση ή να φοβούνται αν θα το μάθουν οι γονείς τους. Ο πιο εύκολος τρόπος πρόληψης για ΣΜΝ είναι η χρήση του προφυλακτικού, θα μπορούσε να προσφέρονται δωρεάν στους χώρους όπου συναθροίζονται οι έφηβοι π.χ. σχολεία, γήπεδο, συναυλίες, νυχτερινά κέντρα κ.α. Άρα με το να στοχεύουμε στην ευρεία χρήση των προφυλακτικών και να υπάρχει συχνή μέτρηση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων υγείας θα μπορούσαμε να βελτιώσουμε κατά πολύ το ποσοστό των κρουσμάτων ΣΜΝ ανάμεσα στους έφηβους.

Σε αυτό το στάδιο υπάρχει η ανάγκη για περαιτέρω έρευνα στον τομέα των παρεμβάσεων υγείας στοχευμένων στα ΣΜΝ και την αποτελεσματικότητα που παρουσιάζουν στην σεξουαλική υγεία των εφήβων. Έστω και αν το δείγμα σε αυτή την ανασκόπηση είναι επαρκές και τα ερευνητικά κριτήρια πολύ καλά καταρτισμένα, δεν απεικονίζει την συνολική ανιπροσώπευση των παρεμβάσεων που αναλύονται στην βιβλιογραφία. Το συμπέρασμά δεν μπορεί να είναι απόλυτο, θεωρώντας ότι υπάρχουν πολλές παρεμβάσεις υγείας και πληροφορίες γύρω από αυτό το θέμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

World Health Organization. (2007). Global strategy for the prevention and control of sexually transmitted infections: 2006-2015: Breaking the chain of transmission. Geneva (Switzerland): WHO. Διαθέσιμο από:

<http://www.who.int/reproductivehealth/publications/rtis/9789241563475/en/index.html>

Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης: 20/02/2011

European Centre for Disease Prevention and Control/ WHO Regional Office for Europe. HIV/ AIDS surveillance in Europe. (2007). Stockholm: European Centre for Disease Prevention and Control.

Cates JR, Herndon NL, Schultz SL, Darroch JE. (2004). Our Voice, Our Lives, Our Futures: Youth and Sexually Transmitted Diseases. Chapel Hill, NC: School of Journalism and Mass Communication, University of North Carolina at Chapel Hill.

Miller WC, Ford CA, Morris M, Hancock MS, Schmitz JL, Hobbs MM, Cohen MS, Harris KM, Udry JR. (2004). Prevalence of chlamydial and gonococcal infections among young adults in the United States. *JAMA* 291:2229 –36.

Weinstock H, Berman S, Cates, W. (2004). Sexually transmitted diseases in American youth: incidence and prevalence estimates. *Perspect Sex Reprod Health* 36:6 –10.

Chesson HW, Blandford JM, Gift TL, Tao G, Irwin KL. (2000). The estimated direct medical cost of sexually transmitted diseases among American youth. *Perspect Sex Reprod Health* 36:11–9.

Office of National AIDS Policy. Youth and HIV/AIDS 2000: A New American Agenda. Washington, DC: Office of National AIDS Policy.

Rosenberg PS, Biggar RJ. (1998). Trends in HIV incidence among young adults in the United States. *JAMA* 279:1894 –9.

Centers for Disease Control and Prevention. (1998). Trends in sexual risk behaviours among high school students- United States, 1991–1997. *MMWR* 47:749 –52.

Ford N. (1992). The AIDS awareness and sexual behaviour of young people in the south-west of England. *J Adolescence* 15:393-413.

Royal College of Obstetrics Gynaecology (1991). Working Party on Unplanned Pregnancy report. London: RCOG.

Kirby D. (1991). School-based clinics: research results and their implications for future research. *Evaluation and Programme Planning* 14:35-47.

- Allen I. (1991). Family planning and pregnancy counselling project for young people. London: Policy Studies Institute.
- Mellanby A, Phelps F, Tripp J. (1993). Teenagers, sex, and risk taking. *BMJ* 307:25.
- Curtis HA, Lawrence CJ, Tripp JH. (1988). Teenage sexual intercourse and pregnancy. *Arch Dis Child* 1988;63:373-9.
- Johnson AM, Wadsworth J, Wellings K, Field J. (1994). Sexual attitudes and lifestyles. Oxford: Blackwell Scientific.
- DiClemente RJ, Salazar LF, Crosby RA, Rosenthal SL. (2005). Prevention and control of sexually transmitted infections among adolescents: the importance of a socio-ecological perspective—a commentary. *Pub Health* 119:825–36.
- Bronfenbrenner U. (1979). The Ecology of Human Development. Cambridge, MA: Harvard University Press
- HDA. (2004). Teenage pregnancy and sexual health interventions. Briefing. London: *Health Development Agency*. Διαθέσιμο από:
<http://www.nice.org.uk/niceMedia/documents/CHB4-sexualhealth-14-7.pdf> Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης: 25/02/2011
- Dehne, KL, Riedner G. (2005). Sexually transmitted infections among adolescents: the need for adequate health services. World Health Organization (WHO) and Deutsche Gesellschaft fuer Technische Zusammenarbeit (GTZ). Διαθέσιμο από:
<http://whqlibdoc.who.int/publications/2005/9241562889.pdf> Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης: 25/02/2011
- Burack, R. (1999). Teenage sexual behaviour: attitudes towards and declared sexual activity. *The British Journal of family planning* 24(4):145-8.
- Cunningham, SD., Tschann, J., Gurvey, JE., Fortenberry, JD., Ellen, JM. (2002). Attitudes about sexual disclosure and perceptions of stigma and shame. *Sexually Transmitted Infections*. 78: 334-338
- Ellen, JM., Lane, MA., McCright, J. (2000). Are adolescents being screened for sexually transmitted diseases? A study of low income African American adolescents in San Francisco. *Sexually Transmitted Infections* 76:94-97
- Kaiser Family Foundation (1996). Sex, birth control and sexually transmitted diseases: teens voice their beliefs. *Contraception Report* 7(4):11-4

- Mellanby, AR., Phelps, FA., Crichton, NJ., Tripp, JH. (1995). School sex education: an experimental programme with educational and medical benefit. *British Medical Journal* 311:414-417
- Dehne, KL., Riedner, G., Neckermann, C., Mykyev, O., Ndowa, FJ., Laukamm-Josten, U. (2002). A survey of STI policies and programmes in Europe: preliminary results. *Sexually Transmitted Infections* 78:380-384
- Sales, JM., Milhausen, RR., DiClemente, RJ. (2006). A decade in review: building on the experiences of past adolescent STI/HIV interventions to optimise future prevention efforts. *Sexually Transmitted Infections* 82:431-436
- Shepherd, J., Kavanagh, J., Picot, J., Cooper, K., Harden, A., Barnett-Page, E., Jones, J., Clegg, A., Hartwell, D., Frampton, GK., Price, A. (2010). The effectiveness and cost-effectiveness of behavioural interventions for the prevention of sexually transmitted infections in young people aged 13–19: A systematic review and economic evaluation. *Health Technology Assessment* 14:7
- Lazarus, JV., Sihvonen- Riemenschneider, H., Laukamm Josten, U., Wong, F., Liljestrang, J. (2010). Systematic Review of Interventions to Prevent the Spread of Sexually Transmitted Infections, Including HIV, Among Young People in Europe. *Croat Med J.* 51: 74-84
- DiClemente, RJ., Crittenden, CP., Rose, E., Sales, JM., Wingood, GM., Crosby, RA., Salazar, LF. (2008). Psychosocial Predictors of HIV-Associated Sexual Behaviors and the Efficacy of Prevention Interventions in Adolescents at-Risk for HIV Infection: What Works and What Doesn't Work? *Psychosomatic Medicine* 70:598–605
- Gold, J., Lim, M, SC., Hellard, ME., Hocking, JS., Keogh, L. (2010). What's in a message? Delivering sexual health promotion to young people in Australia via text messaging. *BMC Public Health.* 10:792
- International Planned Parenthood Federation European Network (IPPF EN). (2007) A guide for developing policies on the sexual and reproductive health and rights of young people in Europe. Brussels: IPPF EN. Διαθέσιμο από: http://www.ysafe.net/SAFE/documents/Design_ippfpolicy%20guide%20final_Sep07.pdf
f Τελευταία ημερομηνία πρόσβασης: 14/01/2011

Ραφτόπουλος Β, Χατζηαναστασίου Χ, Νουσκά Α, Χατζηλούκα Α. (2010). Εθνική Στρατηγική Για την Αντιμετώπιση του HIV/AIDS στην Κύπρο 2010- 2014. Υπουργείο Υγείας Κύπρου.